

marife

dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 16 sayı / issue: 2 kiř / winter 2016

ARAŐTIRMA

Ebu'l-Fadl İbnu'l-'Amîd'e Ait Bir Risâlenin Edebî Tahlili

Mücahit Küçüksarı

Yrd. Doç. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi
Arap Dili ve Belagati Ana bilim dalı Öğretim Üyesi
mucahitkucuksari@hotmail.com

Öz

İbnu'l-'Amîd hicri IV. asırda yaşamış önemli bir devlet adamı ve edebiyatçıdır. Buveyhî Devleti'nin bir veziri olan İbnu'l-'Amîd asıl şöhretini risâle yazımı konusundaki mahareti sayesinde elde etmiştir. Öyle ki Arap Edebiyatı'nda, Abdülhamîd el-Kâtib eliyle nesir alanında bir tür haline gelen risâlenin zirve ismi kabul edilmiştir. Bu durumu ifade etmek için risâlenin Abdülhamîd'le başlayıp İbnu'l-'Amîd'le son bulduğu söylenmiştir. İşte bu çalışmada İbnu'l-'Amîd'in devlete isyan eden bir komutan olan İbn Bullekâ'ya yazdığı risâle ele alınmıştır. Risâle ilk olarak yapı bakımından incelenmiş, ardından da dil ve üslup açısından tahlil edilmiştir. Bu bağlamda risâlede kullanılan dil ve anlatım teknikleri farklı açılardan değerlendirilmiştir. Ayrıca risâlede kullanılan ve öne çıkan sanatlar örnekleriyle birlikte tespit edilerek İbnu'l-'Amîd'in genel üslup özellikleri ortaya konmaya çalışılmıştır.
Anahtar kelimeler: İbnu'l-'Amîd, risâle, Arap Edebiyatı, nesir

The Literal Analysis of an Epistle by Abu'l-Fadl Ibn al-'Amid

Ibn al-'Amîd is an important statesman and literary man who lived in the fourth century. Ibn al-'Amîd, a vizier of the Buveyhi State, obtained his real reputation thanks to his skill in writing epistles. So that he is accepted as the top name in the Arabic literature in the field of pamphlet, which became a kind of prose by Abdulhamid al-Qatib. In order to express this situation, it was said that the pamphlet started with Abdulhamid and ended with Ibn al-'Amîd. This work deals with the pamphlet of Ibn al-'Amîd, which he wrote for Ibn Bullekâ who rebelled against the state. The pamphlet was first examined in terms of structure, then analyzed in terms of language and style. In this context, the language and narrative techniques used in the book are evaluated from different angles. In addition, it has been tried to identify the general style characteristics of Ibn al-'Amîd by identifying them with the examples of the arts that are used in the book.

Keywords: Ibn al-'Amîd, epistle, Arabic Literature, prose

Atıf

Küçüksarı, Mücahit, "Ebu'l Fadl İbnu'l-'Amîd'e Ait Bir Risâlenin Edebî Tahlili", *Marife*, 16/2 (2016): 309-330.

1. Arap Edebiyatı'nda Risâle Kavramı ve İbnu'l-'Amîd'in (ö. 360/970) Yaşadığı Döneme Kadar Gelişim Süreci

Risâle (رِسَالَة) kelimesi sözlükte “göndermek” ve “yollamak” anlamına gelen (رُسُلًا) fiilinden türetilmiş bir isim olup “gönderilen şey” demektir.¹ Arap dilinde özellikle II/VIII. yüzyıldan itibaren “edebî mektup” ya da “edebiyat, sanat, ilim gibi alanlarda tek bir konu üzerine yazılan yazı” anlamlarında kullanılmıştır.² Arap edebiyatında ilk dönemlerden itibaren risâle kelimesinin yerine, kitâb, hitâb, ahd, vasiyye, sahîfe, kelime, makâle gibi bazı kavramların da kullanıldığı görülmektedir. Emevî Halifesi Hişâm b. Abdilmelik zamanında ise; risâle kelimesi bir terim olarak, “bilgilerin yazı ile aktarılması ya da bilgileri içeren yazılı belge,” anlamında kullanılmaya başlanmıştır.³ Bu noktada, kavram kargaşasına yol açmamak adına, çalışmanın ilerleyen kısımlarında Emevî dönemi öncesinde yazılan edebî mektupların da genellikle risâle ismiyle anıldığına, ayrıca, “kâtib”, “risâle yazarı” ve “müteressil” gibi kavramların genelde aynı anlamda kullanıldığına dikkat çekmek faydalı olacaktır.

Arap nesrinde risâle türünün gelişimini genel olarak üç aşamada değerlendirmek mümkündür:

1.1. Câhiliye Dönemi

Câhiliye döneminde hutbeler ve meseller gibi bazı edebî türlerin toplum içerisinde önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Bunun yanı sıra yazının, Câhiliye dönemi Arapları'nın hayatında yer aldığına dair pek çok delil vardır. Zira bazı olayları ve birbirleriyle olan münasebetleri bir şekilde kayda geçirdikleri bilinmektedir.⁴ Kur'an-ı Kerim'de de Arapların farklı meseleleri yazı ile kayda geçirdikleri hususuna açık deliller bulmak mümkündür: “*Vay o kimselere ki, elleriyle Kitab'ı yazarlar, sonra da onu az bir karşılığa değiştirmek için, “Bu, Allah'ın katındandır” derler. Vay ellerinin yazdıklarından ötürü onların hâline! Vay kazandıklarından dolayı onların hâline!*”⁵ şeklindeki Bakara Suresi'nin 79. ayeti ve yine “*Ey iman edenler! Belli bir süre için birbirinize borçlandığınız zaman bunu yazın. Aranızda bir yazıcı adaletle yazsın. Yazıcı, Allah'ın kendisine öğrettiği şekilde yazmaktan kaçınmasın, (her şeyi olduğu gibi dosdoğru) yazsın. Üzerinde hak olan (borçlu) da yazdırsın ve Rabbi olan Allah'tan korkup sakınsın da borçtan hiçbir şeyi eksik etmesin (hepsini tam yazdırsın)...*”⁶ şeklindeki Bakara Suresi'nin 282. ayetini bu noktada örnek olarak zikretmek mümkündür.

Bu ayetler İslamiyet'ten önce Arapların birbirleri ile yazıştıklarını göstermektedir. Özellikle de ticaretin önemli bir yer tuttuğu Mekke ve Yahudilerle yaşamın birlikte sürdüğü Medine'de yazının kullanılmadığını düşünmek gerçekçi

¹ İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, h. 1414, XI, 283.

² Er, Rahmi, “Risâle”, *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV, 112.

³ Durmuş, İsmail, “Mektup”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX, 14.

⁴ Hâdî, Salâhuddîn, *el-Edeb fi 'asri'n-Nubuvve ve'r-Râşidîn*, 2.bs., Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1987, s. 131.

⁵ Bakara 2/79.

⁶ Bakara 2/282

olmayacaktır. Ayrıca İslam geldiğinde Mekke'de on yedi, Medine'de ise on bir kâtibin bulunduğu söylenmektedir.⁷ Hz. Peygamber'e vahiy geldiğinde bu vahiyleri kayda geçiren kâtiplerin olduğu da malumdur. Tüm bunlar Câhiliye döneminde yazının günlük hayatta kullanıldığının bir delilidir. Burada önemli olan husus şudur: Acaba bu yazışmalar edebî olarak hangi seviyede idi? Sonraları risâle diye adlandırılan edebî türün bu dönemde de var olduğunu söylemek mümkün müdür?

Dilcilerden bir gruba göre; bu döneme ait yazı örnekleri bazı ticarî ve günlük meselelerin dışına çıkamamıştır. Her ne kadar bazı Araplar yazmayı bilseler de, yazı aralarında yaygın değildi. Bunun yanı sıra yazı, edebî bakımdan bir olgunluğa da ulaşamamıştı.⁸ Bu açıdan bakıldığında yazıyı; düz ve edebî yazı olmak üzere ikiye ayırmak gerekmektedir. Araplar ilkini bilmekteydiler. Yani farklı olayları yazı olarak kayda geçirebilecek birikime sahiptiler. Ancak bu yazılanlar edebî bir tür olmaktan uzaktı. Dolayısıyla bu görüşe sahip olanlara göre Câhiliye döneminde risâle örnekleri yoktur.⁹

İkinci bir görüşe göre ise; nesir ve alt türleri Câhiliye dönemi Araplarıyla birlikte gelişmeye ve olgunlaşmaya başlamıştır. O döneme ait çok sayıda örneğe ulaşamıyor olması, risâlenin olmadığına delil değildir. Nitekim Ebû Hilâl el-'Askerî (ö. 400/1009'dan sonra), Eksem b. Sayfî'nin¹⁰ (ö. 612 m.) Câhiliye dönemindeki Arap krallar ile yazışan kâtiplere hitaben; *"Lafızların anlamları birbirleriyle çelişkili ise bunları bir araya getirmeyin. Şayet sözünüzü meydana getiren unsurlar birbiri ile uyum içerisindeyse o zaman bu anlamları bir araya getirin"* dediğini rivâyet eder. Yine el-'Askerî, Gassânî krallarından biri olan el-Hâris b. Ebî Şemr'in kendi kâtibliğini yapan şahsa *"Şayet sözünü meydana getiren unsurlar, seni içerisinde bulunduğu hale uygun düşmeyen bir yöne çekerse, bunları kullanmaktan imtina et. Zira samimi olman gereken yerde samimiyetten uzaklaşırsan, kalplere nefret salar, kulaklara bıkkınlık verirsin"* dediğini de ifade etmiştir.¹¹

Bu ve benzeri rivâyetler Câhiliye devrinde edebî açıdan nesre dair belli esasların oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca el-Kalkaşendî *"مِنْ فُلَانٍ إِلَى فُلَانٍ"* (falanca kişiden falanca kişiye) tarzındaki mektupların ilk olarak bu dönemde Kuss b. Sâi'de tarafından kaleme alındığını zikretmektedir.¹² Bu bilgidен hareketle Câhiliye döneminde risâlenin ilk nüvelerinin oluştuğunu söylemek mümkündür.

⁷ Dayf, Şevki, *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'Arabî*, 13.bs., Dâru'l-Meârif, Kahire, ty., s. 17-18; Hicâb, Muhammed Nebîh, *Belâğatu'l-kuttâb fi'l-'asri'l-'Abbâsî*, 2.bs., Mektebetu't-Tâlib el-Câmi'î, Mekke, 1986, s. 48.

⁸ Dayf, Şevki, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî el-'Asru'l-Câhilî*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 2003, s. 398.

⁹ İskenderî, Ahmed-Mustafâ 'Înânî, *el-Vasîf fi'l-edebî'l-'Arabî ve târîhih*, 1.bs., Matba'atu'l-Me'ârif, Kahire, ty., s. 29; Tâhâ Huseyn, *el-Edebu'l-Câhilî*, 2.bs., Matba'atu Fârûk, Kahire, 1933, s. 346-347; Hicâb, *Belâğatu'l-kuttâb*, s. 45 vd.;

¹⁰ Şiirleri, hikmetli sözleri, isabetli görüşleri ve nasihatleri ile şöhret bulmuş Câhiliye dönemi şair ve hatiplerinden biridir. Daha ayrıntılı bilgi için bk. Çubukçu, Asri, "Eksem b. Sayfî, *DÎA*, İstanbul, 1994, X, 550-551.

¹¹ 'Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. 'Abdillâh b. Sehl b. Sa'îd b. Yahyâ, *Kitâbu's-Sinâ'ateyn*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-'Unsuriyye, Beyrût, h. 1419, s. 440.

¹² Kalkaşendî, Ahmed b. 'Ali b. Ahmed, *Subhu'l-A'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, Dâru'l-Kütübü'l-'İlmiyye, Beyrût, ty., 1/480.

Câhiliye döneminde hitabetin çok ileri bir seviyede olmasından yola çıkarak; hitabet alanında bu denli başarılı olan bir toplumun, belli konularda risâleler yazmış olmasının imkân dâhilinde olduğunu ifade edenler de vardır.¹³ Bu görüşe göre, elde bunu kanıtlayan yeterince bulgu olmamasını, hutbe ve risâle arasındaki temel bir fark ile açıklamak mümkündür. Zira hutbelerin aynı coğrafyada yaşayan insanlar arasında önemli olayların sık sık anlatıldığı ve ezberi kolay belgeler olması hasebiyle, sonraki dönemlere daha kolay bir şekilde aktarılması mümkündür. Ancak günlük ya da ticarî bir hususta yazılan risâlelerin bütün insanların ilgisini çekmemesi, diğer taraftan bunların ezberi zor metinler olması, bu metinlerin nesilden nesle aktarılması noktasında bir dezavantaj olarak düşünülebilir.¹⁴

1.2. Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemleri

İslamiyet'in gelişiyle okuma ve yazmaya büyük önem verilmiştir. Bizzat Hz. Peygamber bu hususta teşviklerde bulunmuştur. Bedir'de esir alınan müşrikleri on sahabeye okuma yazma öğretme şartıyla serbest bırakması, O'nun okuma-yazmaya verdiği önemi göstermesi bakımından güzel bir örnektir.¹⁵ İşte bu ve benzeri hususlar, risâlenin Müslümanlar arasında yayılmasında etkili olmuş ve onu tebliğde başvurulan yöntemlerden biri haline getirmiştir. Hz. Peygamber gerek vahyin gerek de farklı kişilere göndermiş olduğu mektupların yazımında kâtipler edinmiştir. Aynı şekilde Hulefâ-i Râşidîn de kimi zaman mektupları bizzat kendileri kaleme almış, kimi zaman da kâtiplere yazdırmışlardır. Böylece ordu komutanları, gayr-ı müslim ülkelerin yöneticileri, valiler, yeni fethedilen bölgenin halkı gibi farklı konumda bulunan şahıslara çeşitli konularda risâleler yazılır hale gelmiştir.¹⁶

Hz. Peygamber'in yazdırdığı risâlelerde anlatılmak istenen husus oldukça basit ve sade bir şekilde sunulmuş, nadir durumlar hariç süslü ve sanatlı bir anlatıma yer verilmemiştir. Risâlelerde yapı bakımından takip edilen genel kaideler yoktur. Örneğin Hz. Peygamber risâlelerinde bazen "مِنْ مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ إِلَى فُلَانٍ" şeklinde, bazen "أَمَّا بَعْدُ" ifadesiyle, bazen de besmele ya da daha başka bir şekilde söze başlamıştır. Aynı durum risâlenin tehallus ve hâtıme bölümleri için de geçerlidir. Yani bu bölümlerde de belli ifadelerin kullanılması kurallaşmamıştır.¹⁷

Hulefâ-i Râşidîn döneminde yazım sahasının genişlemesi ve ihtiyacın artması gibi nedenlerle risâle alanında gözle görülür gelişmelerin kaydedildiği dikkat çekmektedir. Bu durum risâlelerin dil, üslup ve muhteva açısından önceki döneme göre daha zengin olması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte risâleler, genel olarak sadeliğini muhafaza etmesi, aşırı övgüden uzak olup sadece gerekli sıfatların kullanılması, mecazi bir anlatımın tercih edilmemesi gibi yönleriyle Hz. Peygamber dönemi risâleleri ile büyük benzerlikler arz

¹³ Zeki Mubârek, *en-Nesru'l-fennî fi'l-karnî'r-râbî*, Muessetu Hindâvî, Kahire, 2012, s. 23.

¹⁴ Hâdî, *el-Edeb*, s. 135.

¹⁵ Hafâcî, Muhammed 'Abdulmun'im, *el-Hayâtu'l-edebiyye ba'de zuhûri'l-İslâm*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1990, s. 177; Zeki Mubârek, *en-Nesru'l-fennî*, s. 57.

¹⁶ Hafâcî, *el-Hayâtu'l-edebiyye*, s. 177; Nassâr, Huseyn, *Neş'etu'l-kitâbeti'l-fenniyye fi'l-edebi'l-'Arabî*, 1.bs., Mektebetu's-Sekâfe, Kahire, 2002, s. 35 vd.

¹⁷ Hafâcî, *el-Hayâtu'l-edebiyye*, s. 180; Hâdî, *el-Edeb*, s. 143.

etmektedir.¹⁸ Ayrıca bu dönem risâleleri için, genel yapı itibari ile yani giriş, gelişme ve sonuç bölümleri açısından genel geçer kaidelerin tam anlamıyla oluştuğunu söylemek zordur. Bu dönemde yazılan risâlelerde Kur'an'dan yapılan iktibaslar artmış, teşbih ve istiâre gibi beyan sanatları daha yaygın kullanılmaya başlanmıştır. Konular öz bir biçimde ifade edilmiş, sözün gereksiz yere uzatılmasından kaçınılmıştır.¹⁹

Tüm bunların neticesi olarak Arap nesrinde risâle türünün, Emevîler döneminde Abdülhamid b. Yahya el-Kâtib'le (ö. 132/750) tamamlanacak olan gelişim sürecinin ilk ve en önemli adımları atılmaya başlanmıştır. Ancak atılan bu önemli adımlara rağmen yine de edebî bir tür olarak risâlenin İslamiyet'in ilk döneminde teşekkül ettiğini söylemek mümkün değildir.

1.3. Emevî ve Abbâsî Dönemleri

Araplar'ın İslam öncesinden itibaren resmi yazışmaları yapma hususunda kâtipler kullandığı yukarıda ifade edilmişti. Hz. Ömer zamanında kurulan divanda bu kâtipler hesap tutmakla görevlendirilmişti. Emevîler dönemine gelindiğinde bu divanların sayısının beşe yükseldiği görülmektedir. Bunlar arasında sadece yazışmaları takip eden bölüme "Dîvânu'l-İnşâ" adı verilmiştir. Bu bölümde çalışanlara "kâtib" , yaptıkları işe ise "mukâtebe" denmiştir. Zaten Hz. Peygamber'in farklı kişilere göndermiş olduğu yazıların da "kitâb" şeklinde isimlendirildiği bilinmektedir. Emevîler dönemi; kâtib kavramından müteressile ve mükâtebe kavramından teressüle geçişin yaşandığı devir olması dolayısıyla risâle türünün tam anlamıyla teşekkül etmesi açısından büyük önem arz etmektedir. Bu değişim ilk olarak Irak Valisi Ubeydullah b. Ziyad'ın kâtibi Amr b. Nafi'in kaleme aldığı mektupları, Araplar'ın daha önce alışık olmadıkları biçimde uzatmasıyla meydana gelmiştir.²⁰ Bu değişim sürecine giren risâle, Emevîler'in son halifesi Mervan b. Muhammed'in kâtibi Abdülhamîd el-Katib tarafından yeni bir biçime kavuşturulmuştur. Abdülhamîd el-Kâtib risâlelerine hamd-u sena ile başlayarak ve hacim bakımından da risâlelerini uzatarak özel bir üsluba sahip olması yönüyle, kendinden sonra gelen risâle yazarlarını etkilemiştir. Bu sebeple de "*Risâle Abdülhamîd ile başlar, İbnu'l-Amîd ile son bulur*" denmiştir.²¹

Abbâsîler döneminde devlet yapısının istikrar kazanması sebebiyle özellikle siyasi alanda yazılan risâlelerde büyük bir gelişme olmuştur. Devlet bünyesinde kurulan divanların fazlalığı bu duruma zemin hazırlayan önemli faktörlerden biridir. Risâle yazımı bu divanlarda görev yapan kâtipler için devlet kademelerinde yükselmek için bir araç haline gelmiştir. Bu sebeple bu dönemdeki pek çok komutan ve valinin aynı zamanda kalemi güçlü bir isim olduğu dikkat çekmektedir. Ne var ki bu alanda başarılı bir isim olmak çok da kolay bir iş değildi. Zira mektuplar, çok farklı ülkelere gönderildiği için orada yaşayan insanların anlayabileceği ölçüde açık; valilere, komutanlara ve üst düzey yöneticilere

¹⁸ Hafâcî, *el-Hayâtu'l-edebîyye*, s. 181

¹⁹ Hâdî, *el-Edeb*, s. 153-155.

²⁰ Hafâcî, *el-Hayâtu'l-edebîyye*, s. 416-418; Şevkî Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'arabî*, s. 106.

²¹ Er, "Risâle", s. 112.

gönderildiği için de onları etkileyebilecek biçimde edebî kaliteye sahip olmalıydı. Bunun yanı sıra kâtiplerin farklı sosyal, siyasi ve dini konularda risâleler yazmaları sebebiyle özellikle dil ve fıkıh alanında beceri sahibi olmaları şarttı. Diğer taraftan Yunan, Fars ve Hint eserlerinin tercüme edilmeye başlanması da bu dönem kâtiplerini etkileyen önemli bir faktör olmuştur.²²

Bu dönem risâleleri tema açısından incelenecek olursa büyük bir çeşitliliğin olduğu görülecektir. Devlet işlerinin düzenlenmesi, valilerin atanması, halife adına biat alınması, cihad, fetihler, hac mevsimi, bayramlar ve vasiyetler bu konulardan sadece birkaçıdır. Yine öncesinde ihvâniyyât türü şiirlerde karşılaşılan kutlama, taziye, teselli gibi konular da risâlelerde işlenmeye başlanmıştır.²³

Dil ve üslup açısından dikkat çeken en önemli husus, seci başta olmak üzere söz sanatlarının çok yoğun ve ustaca kullanılmasıdır.²⁴ Hicri III. asırda daha çok siyasi hususlarda yazılan risâlelerde görülen seci, IV. asırdan itibaren edebî konuları ihtiva eden risâlelerde de yoğun olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra cinâs, tıbâk, tazmîn, iktibâs gibi pek çok bedi sanat, risâlelerin vazgeçilmezleri haline gelmiştir.²⁵

Yukarıda kısaca ifade edilen tüm bu gelişmeler neticesinde Abbâsî döneminde risâle alanında çok önemli isimler yetişmiştir. Bunların en meşhurları arasında İbnu'l-Mukaffâ, Sehl b. Hârûn, el-Câhız ve İbnu'l-'Amîd yer almaktadır. Bunun yanı sıra bu dönem risâlesi bazı kaynaklarda dört tabakada değerlendirilmiştir. Birinci tabakanın öncüsü İbnu'l-Mukaffâ, ikinci tabakanın el-Câhız, üçüncü tabakanın İbnu'l-'Amîd, dördüncü ve son tabakanın öncüsü ise el-Kâdî el-Fâdıl kabul edilmiştir.²⁶ Çalışmanın bundan sonraki kısmında seci, cinâs ve diğer bedi sanatlarına hâkimiyeti; şiirde olduğu gibi risâleyi kutlama, taziye, medih, mersiye ve benzeri konulara tahsis etmesi, risâlenin giriş, gelişme ve sonuç ve bölümlerini özel bir tarzda sunması ile risâle alanında zirve isim kabul edilen İbnu'l-'Amîd ve onun risâlesi hakkında bilgiler verilecektir.

2. İbnu'l-'Amîd ve Risâle Geleneğine Katkıları

Tam adı Ebu'l-Fadl Muhammed b. Huseyn el-'Amîd olup İbnu'l-'Amîd olarak meşhur olmuştur. el-'Amîd babasının lakabıdır. Buveyhî Devleti Emiri Ruknuddavle Ebû Ali el-Hasen b. Buveyh'in veziridir. Astronomi ve felsefe ilimlerinde söz sahibidir. Edebiyatta özellikle de risâle alanında zamanının en önde gelen şahsiyetidir. Daha önce de zikredilen "*Risâle Abdulhamîd ile başlayıp İbnu'l-*

²² Dayf, Şevki, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî el-'asru'l-'Abbâsî el-evvel*, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1966, s. 465; Dakkâk, Ömer, *Melâmihu'n-nesri'l-'Abbâsî*, Dâru's-Şarki'l-'Arabî, Beyrut, ty, s. 30; Hicâb, *Belâgatu'l-kuttâb*, s. 80-85.

²³ Dayf, *Târîhu'l-dedebi'l-'arabî el-'asru'l-'Abbâsî el-evvel*, s. 466-467; Zeyyât, Ahmed Hasen, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî, Dâr-u Nahdati Mısır*, Kahire, ty., s. 218-215.

²⁴ Dakkâk, *Melâmihu'n-nesri'l-'Abbâsî*, s. 399.

²⁵ Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'Arabî*, s. 197; Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, s. 216.

²⁶ Zeyyât, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî*, s. 218-219.

"Amîd ile son bulmuştur" sözü onun risâle alanında ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.²⁷

Fars asıllı olup III/IX. asrın sonlarında Kum şehrinde doğmuştur. Edebî kişiliğinin oluşumunda kâtiplik de yapmış olan babasının büyük bir etkisi vardır. Buveyhî Devleti'nin farklı kademelerinde görev yaptıktan sonra 328/940 yılında Ruknudevle'nin veziri olmuş ve ölene kadar bu görevi başarılı bir şekilde sürdürmüştür. İbnu'l-'Amîd'in hocaları hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sadece İbnu'n-Nedîm, İbn Semeke adında bir hocasından bahsetmektedir.²⁸ Hocaları hakkında yeterli bilgiye sahip olunamasa da vezirliği döneminde kültür ve edebiyatın her türüne büyük ilgi gösterdiği bilinmektedir. Belki de bu sebepten ötürü kendisine "İkinci Câhız" lakabı verilmiştir.²⁹

İbnu'l-'Amîd asrının kitabet ilmini en iyi bilen kişisi olup ezber kabiliyeti yüksek, garip kelimelere hâkim, nahiv ve aruz ilimlerinde de usta bir isimdi. Bunun yanı sıra iştikâk, istiâre, Câhiliye ve İslam dönemi şiirleri, Kur'an'daki müşkil ve müteşâbihler, fakihlerin ihtilaf ettiği meseleler gibi çok farklı alanlarda bilgi sahibi bir şahsiyetti.³⁰ İlmi şahsiyetine dair kaynaklarda övgü dolu pek çok ifadeye rastlamak mümkün olan İbnu'l-'Amîd için meşhur şair el-Mutenebbî'nin (ö. 354/965) söylediği şu dizeler oldukça manidardır:³¹ [Kâmil]

شَاهَدْتُ رَسْطَالِيْسَ وَالْإِسْكَانَدَرَا	مَنْ مُبْلِغِ الْأَعْرَابِ أَنْبِيَّ بَعْدَهَا
مَنْ يَنْحَرُ الْبِدْرَ النَّصَارَ لِمَنْ قَرَى	وَمَلَكُ نَحْرَ عَشَارِهَا فَأَصَافِنِي
مَمْلَكًا مُتَبَدِّئًا مُتَحَضَّرَا	وَسَمِعْتُ بَطْلِيمُوسَ دَارِسَ كُتْبِهِ
رَدَّ الْإِلَهَ نُفُوسَهُمْ وَالْأَعْصُرَا	وَلَقِيْتُ كُلَّ الْفَاضِلِينَ كَأَنَّهَا

Bedevilere kim haber verir, onlardan [ayrıldıktan] sonra Aristo [kadar bilgili] ve İskender [kadar güçlü bir âlim]'e şahit olduğumu!?

Sıkıldım onların develer kurban etmelerinden! Artık beni misafirleri için saf altın keselerini kurban eden kişi ağırladı.

[Sanki güçlü bir] kral, [fasih bir] bedevî ve [zarif bir] şehirli gibi kitaplarını okuyan Batlamyus'u³² dinledim.

[Gelip geçen] bütün fazilet sahipleriyle buluştum. Sanki Allah onlara yeniden hayat vermiş ve zamanlarını geri getirmiş...

²⁷ İbn Hallikân, Ebû'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 1.bs., thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut, 1994, V, 103; Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyer-u a'lâmi'n-nubelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2006, XII, 213.

²⁸ Zehebî, *Siyer-u a'lâmi'n-nubelâ*, XII, 213.

²⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, V, 103; Zehebî, *Siyer-u a'lâmi'n-nubelâ*, XII, 213; Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'arabî*, s. 205-206.

³⁰ Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecâribu'l-'Umem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, 2.bs., Tahran, 2000, VI, 313-314.

³¹ Mutenebbî, Ebû't-Tayyib Ahmed b. el-Huseyn, *Dîvân*, Dâru Beyrut, Beyrut, 1983, s. 525-526.

³² İslam astronomisi üzerinde büyük etkisi olan, ilim tarihinde Aristo'dan sonra ismi en çok zikredilen, İskenderiyeli matematikçi, coğrafyacı ve müzik bilginidir. Detaylı bilgi için bk. Aydın, Cengiz-Aydın, Güleser, "Batlamyus", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 196-199.

Beyitlerden anlaşıldığı üzere el-Mutenebbî, İbnu'l-'Amîd'i bilgi ve hikmet sahibi olması yönüyle Aristo'ya, güçlü ve cömert bir yönetici olması hasebiyle İskender'e, fesâhati ve zarâfeti bakımından da Batlamyus'a benzetmiştir. Ayrıca erdemli bir şahsiyet olduğuna dikkat çekmiştir.

İbnu'l-'Amîd'in sonraki dönemlere tesir eden en önemli özelliklerinden biri; Rey'de görev yaptığı sarayı dönemin edebiyatçı ve şairleri için bir merkez haline getirmesidir. Bu süreç içerisinde pek çok önemli şahsiyetin yetişmesinde rol oynamıştır. Bunların başında kendisine uzun süre öğrencilik yapan, aynı zamanda da iyi bir dostu olan "Sâhib" lakablı İsmail İbn Abbâd gelmektedir. Bunun dışında Büveyhi Emiri Adûduddevle ondan istifade etmiş, yine meşhur filozof Ebu'l-Hasen el-Âmiri, (ö. 381/992) hayatının son yıllarında kendisiyle felsefe ve mekanik ilmine dair metinleri okuma fırsatı elde etmiştir.³³

İbnu'l-'Amîd nesir alanında asrının imamı kabul edilmektedir. Dil alanındaki yeteneği ve fesâhati sayesinde bu unvanı hak etmiştir. Ayrıca bu özelliklerinden dolayı kendisi için "İkinci Câhız", "Üstat" ve "Reis" lakapları kullanılmıştır. Özellikle risâlelerinde kullandığı akıcı ve sanatlı dil, kendisini edebiyat dünyasında özel bir konuma yükseltmiştir.³⁴

Risâle alanında "seci ve bedi sanatları ekolü"nü temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Risâlelerinde ilk dikkat çeken husus, secili bir anlatım ve secilerin dengeli ve genellikle kısa aralıklı olmasıdır. Bedi sanatlar, anlatımında çok önemli bir yer tutar. Cinâs, tıbâk, tevriye, tazmin başta olmak üzere pek çok bedi sanatını yoğun olarak risâlelerinde görmek mümkündür. İktibâs sanatı da risâlelerinde sıkça görülen diğer önemli bir sanattır. Bu nedenle Kur'an-ı Kerîm ve hadislerden de olabildiğince istifade ettiğini söylemek doğru olacaktır. Bunun yanı sıra eski şairlerden tazminler yapmakta, hikmetli sözler ve meseller de nakletmektedir. İlk İslami dönem risâlelerinden farklı olarak, eserlerinde sadelikten biraz uzaklaşmış, saygı ve övgü ifadelerine fazlaca yer vermiştir. Bunun yanı sıra bazı felsefi tabir ve kavramları risâlelerine dâhil etmiştir. Harf-i cerler başta olmak üzere tüm edat ve bağlaçları ustaca kullanmaktadır. Nesrinde Arap şiirinin izlerine rastlanmak da mümkündür. Zira kimi zaman vezinli cümleler kurmuş, cümlelerin birbiri ile uyumlu olmasına önem vermiş ve cümle uzunluklarının denk olmasına özen göstermiştir.³⁵

İbnu'l-'Amîd hayatının son dönemlerinde Cibâl bölgesinde karışıklık çıkaran Haseneveyh b. Hüseyin üzerine gönderilen bir ordunun başında sefere çıkmıştır. Ancak bu seferi tamamlayamadan 360/970 yılında vefat etmiştir.³⁶

Se'âlibî'nin *Yetîmetu'd-Dehr* adlı eserinden elde edilen bilgiler çerçevesinde İbnu'l-'Amîd'in edebiyat dünyasında en çok övgüye mazhar olduğu eseri, aşağıda orijinal metni ve tercümesi verilecek olan İbn Bullekâ adında bir komutana

³³ Miskeveyh, *Tecâribu'l-Umem*, VI, 317 vd.

³⁴ Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'arabî*, s. 209-212.

³⁵ Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'arabî*, s. 210-211; Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî el-a'suru'l-'Abbâsiyye*, 4.bs., Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1981, s. 500-501.

³⁶ Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'arabî*, s. 205-206. Ayrıca bk. Güner, Ahmet, "Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd", *DîA*, İstanbul, 1999, XX, 485-486.

gönderdiği risâledir. Verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla İbn Bullekâ, Buveyhî Devleti'nde bir bölgenin emiri ya da ordu komutanı olarak görev yapmaktadır. Bir gün İbn Bullekâ'nın Buveyhî Emir'i Ruknudevle'ye isyan ettiği haberi o sırada vezir olan İbnu'l-'Amîd'e ulaşır. İbnu'l-'Amîd onun üzerine bir ordu göndermek yerine küçük bir risâle yazmayı tercih eder. Anlatıldığına göre İbn Bullekâ bu risâle eline ulaştınca pişman olup yeniden itaat etmiş ve "İbnu'l-'Amîd'in risâlesi yeniden ıslah olam ve itaat etmem adına ordulara bedel oldu" ifadesini kullanmıştır.³⁷ Tek başına bu hikâye bile İbnu'l-'Amîd'in risâle alanında edebî yönden hangi seviyede olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Zira orduyla belki de çözüme kavuşturamayacağı bir meseleyi kaleminin gücü sayesinde halledebilmiştir.³⁸

3. Risâlenin Orijinal Metni³⁹

كِتَابِي وَأَنَا مَرَجَّحَ بَيْنَ طَمَعِ فَيْكَ وَبِئْسَ مِنْكَ وَإِقْبَالِ عَيْلِكَ وَإِعْرَاضِ عَنكَ فَإِنَّكَ تَدُلُّ بِسَابِقِ حُرْمَةٍ وَتَمَّتْ بِسَالِفِ خِدْمَةٍ أَيْسَرُهُمَا يُوجِبُ رِعَايَةَ وَيَقْتَضِي مَحَافَظَةَ وَعِنَايَةَ ثُمَّ تَسْفَعُهَا بِحَادِثِ غُلُولٍ وَخِيَانَةٍ وَتَتَّبِعُهَا بِأَيْفِ خِلَافٍ وَمَعْصِيَةٍ وَأَدْنَى ذَلِكَ يَحِطُّ بِأَعْمَالِكَ وَيَمَحِّقُ كُلَّ مَا يُرَعَى لَكَ لَا جَرَمَ أَنِّي وَقَفْتُ بَيْنَ مِثْلِ إِلَيْكَ وَمِثْلِ عَيْلِكَ أَقْدَمُ رَجُلًا لِيَصْدِمَكَ وَأَوْخَرُ أُخْرَى عَن قَصْدِكَ وَأَبْسَطُ يَدًا لِاصْطِلَامِكَ وَاجْتِيَا حِكَ وَأَتَيْتِي ثَانِيَةً لِاسْتِبْقَانِكَ وَاسْتِصْلَاحِكَ وَأَتَوَقَّفُ عَنِ امْتِثَالِ بَعْضِ الْمَأْمُورِ فَيْكَ ضَمًّا بِالنَّعْمَةِ عِنْدَكَ وَمُنَافِسَةً فِي الصَّنِيعَةِ لَدَيْكَ وَتَأْمِيلًا لِغَيْبَتِكَ وَأَنْصِرَافِكَ وَرَجَاءً لِمُرَاجَعَتِكَ وَأَنْعِطَافِكَ فَقَدْ يَعْزُبُ الْعَقْلُ ثُمَّ يُؤُوبُ وَيَعْزُبُ اللَّبُّ ثُمَّ يَثُوبُ وَيَذْهَبُ الْحَزْمُ ثُمَّ يَعُودُ وَيَفْسُدُ الْعَزْمُ ثُمَّ يَصْلُحُ وَيُضَاعُ الرَّأْيُ ثُمَّ يُسْتَدْرَكُ وَيَسْكُرُ الْمُرءُ ثُمَّ يَصْحُو وَيَكْذُرُ الْمَاءُ ثُمَّ يَصْفُو وَكُلُّ صَبَقَةٍ إِلَى رَحَاءٍ وَكُلُّ عَمْرَةٍ إِلَى انْجِلَاءٍ وَكَمَا أَنَّكَ أَتَيْتَ مِنْ إِسَاءَتِكَ بِهَا لَمْ تَحْتَسِبْهُ أَوْلِيَاؤُكَ فَلَا بَدْعَ أَنْ تَأْتِي مِنْ إِحْسَانِكَ بِهَا لَا تَرْتَقِبُهُ أَعْدَاؤُكَ وَكَمْ اسْتَمَرَّتْ بِكَ الْعُقْلَةُ حَتَّى رَكِبْتَ مَا رَكِبْتَ وَاخْتَرْتَ مَا اخْتَرْتَ فَلَا عَجَبَ أَنْ تَنْتَبِهَ انْتِبَاهَهُ تُبْصِرُ فِيهَا قَبِيحَ مَا صَنَعْتَ وَسُوءَ مَا أَتَرْتَ وَسَأْفِيمَ عَلَى رُسُومِي فِي الْإِبْقَاءِ وَالْمُطَالَعَةِ مَا صَلَحَ وَعَلَى الْاسْتِثْنَاءِ وَالْمُطَاوَلَةِ مَا أَمَكَنَ طَمَعًا فِي إِبَاتِكَ وَتَحْكِيمًا حُسْنَ الظَّنِّ بِكَ فَلَسْتُ أَعْدَمُ فِيمَا أَظَاهَرُهُ مِنْ أَعْدَارٍ وَأَرَادُهُ مِنْ إِندَارٍ اخْتِجَاجًا عَلَيْكَ وَاسْتِذْرَاجًا لَكَ فَإِنْ يَسِمًا اللهُ يَرِشِدُكَ وَيَأْخُذُ بِكَ إِلَى حِطِّكَ وَيُسَدِّدُكَ فَإِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَإِلَّا جَاءَتِ جِدِيرٌ.

وَزَعَمْتَ أَنَّكَ فِي طَرْفٍ مِنَ الطَّاعَةِ بَعْدَ أَنْ كُنْتَ مُتَوَسِّطَهَا وَإِذَا كُنْتَ كَذَلِكَ فَقَدْ عَرَفْتَ حَالَهَا وَحَلَبْتَ شَطْرَهَا فَتَشَدُّتُكَ اللهُ لِمَا صَدَقْتَ عَمَّا سَأَلْتُكَ، كَيْفَ وَجَدْتَ مَا زَلْتَ عَنْهُ؟ وَكَيْفَ نَجِدُ مَا صَرْتَ إِلَيْهِ؟ أَلَمْ تَكُنْ مِنَ الْأَوَّلِ فِي ظِلِّ ظَلِيلٍ وَنَسِيمِ عَلِيلٍ وَرِيحِ بَلِيلٍ وَهَوَاءِ عَذِيٍّ وَمَاءِ رَوِيٍّ وَمِهَادٍ وَطِيٍّ وَكَنْ كَيِّنٍ وَمَكَانٍ مَكِينٍ وَحِصْنٍ حَصِينٍ بَيْعِكَ الْمَتَالِفِ وَيَوْمَانِكَ الْمُخَاوِفِ وَيَكْنُفِكَ مِنْ نَوَائِبِ الزَّمَانِ وَيَحْفَظُكَ مِنْ طَوَارِقِ الْحِدَثَانِ عَزَّرْتَ بِهِ بَعْدَ الذَّلَّةِ وَكَثُرَتْ بَعْدَ الْفَلَّةِ وَازْتَمَعَتْ بَعْدَ الضَّعَةِ وَأَيْسَرَتْ بَعْدَ الْعُسْرَةِ وَأَثْرِيَتْ بَعْدَ الْمُرْتَبَةِ وَأَتَسَّعَتْ بَعْدَ الضَّيْفَةِ وَظَلَمَتْ بِالْوِلَايَاتِ وَخَفَقَتْ فَوْقَ الرَّايَاتِ وَوَطِئَ عَيْقِكَ الرَّجَالُ وَتَعَلَّقَتْ بِكَ الْأَمَالُ وَصَرَتْ نُكَاثِرٌ وَبُكَائِرٌ بِكَ وَثَبِيرٌ وَبُشَارٌ إِلَيْكَ وَبُذُكْرٌ عَلَى الْمُنَابِرِ اسْمُكَ وَفِي الْمَخَاصِرِ ذِكْرُكَ فَيَمِمْ الْآنَ أَنْتَ مِنَ الْأَمْرِ؟ وَمَا الْعَوْضُ عَمَّا عَدَدْتَ وَالْحَلْفُ مِمَّا وَصَفْتَ؟ وَمَا اسْتَعَدَّتْ حِينَ أَخْرَجْتَ مِنَ الطَّاعَةِ نَفْسَكَ

³⁷ Seâlibî, Ebû Mansûr Abdilmelik b. Muhammed b. İsmâil, *Yetîmetu'd-dehr fi mehâsini ehlil-'asr*, thk. Muftî Muhammed Kamhiyye, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, III, 192-193.

³⁸ Dayf, *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'arabi*, s. 203.

³⁹ Seâlibî, *Yetîmetu'd-dehr*, III, 193-195.

وَتَفَضَّتْ مِنْهَا كَفَّكَ وَعَمَسْتَ فِي خِلَافِهَا يَدَكَ؟ وَمَا الَّذِي أَطَلَّكَ بَعْدَ انْحِسَارِ ظِلِّهَا عَنْكَ؟ أَطَلَّ ذُو ثَلَاثِ شُعَبٍ لَا ظَلِيلَ وَلَا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ؟ قُلْ نَعَمْ! كَذَلِكَ فَهُوَ وَاللَّهِ أَكْتَفُ ظِلَالِكَ فِي الْعَاجِلَةِ وَأَزْوَحَهَا فِي الْآجِلَةِ إِنْ أَقَمْتَ عَلَى الْمُحَايَدَةِ وَالْعُنُودِ وَوَقَفْتَ عَلَى الْمُسَاقَاةِ وَالْجُحُودِ.

تَأَمَّلْ حَالَكَ وَقَدْ بَلَغْتَ هَذَا الْفَصْلَ مِنْ كِتَابِي فَسْتَكْبِرُهَا! وَالْمَسْ جَسَدَكَ وَأَنْظُرْ هَلْ يَحْسُ؟ وَاجْسُسْ عِرْقَكَ هَلْ يَبْضُ؟ وَفَتَّشْ مَا حَتَا عَلَيْكَ هَلْ تَجِدُ فِي عَرْضِهَا قَلْبَكَ وَهَلْ حَلَى بِصَدْرِكَ أَنْ تَطْفَرُ بِمَوْتِ سَرِيحٍ أَوْ مَوْتِ مَرِيحٍ ثُمَّ قَسْ غَائِبَ أَمْرِكَ بِشَاهِدِهِ وَآخِرَ شَأْنِكَ بِأَوْلِيهِ.

4. Risâlenin Türkçe Çevirisi

Mektubum: Senin hakkında ümitvar olmakla ümidimi kesmek arasında, yine sana yönelmekle senden yüz çevirmek arasında gidip gelmekteyim. Zira geçmişteki hürmetin ve hizmetin sebebiyle naz ve niyaz etmekteyim. Bu hizmet ve hürmetin en azı bile iltifatı hak eder, himayeyi ve itinayı gerekli kılar. Sonra kalkmış bunların üzerine yakın zamandaki ihanet ve hıyanetlerini ekleyip bir de muhalefet ve isyana yeltenmekteyim. Bunların da en azı bile amellerini ve hakkında gözetilenlerin hepsini silip yok eder. Kuşkusuz sana meyletmekle etmemek arasında kaldım. Sana darbeyi indirmek için bir adım ileri atarken sonra senin için bir adım geri atıyorum. Seni yok edip kökünü kazımak için bir el uzatıyorum. Sonra seni yaşatıp ıslah etmek için o eli geri çekiyorum. İyi halini gözeterek, güzel davranışlarını düşünüp mücadele ederek, tövbe edip sigaya geleceğini umarak, dönüp vaz geçeceğini ümit ederek hakkında verilen bazı emirleri yerine getirmekten kaçınıyorum. Akıl gidip sonra gelebilir. Öz kaybolup tekrar dönebilir. Sağduyu gidip sonra gelebilir. Niyet bozulup sonra düzelebilir. Anlayış kaybedilip yeniden bulunabilir. Kişi sarhoş olup sonra ayılabilir. Su bulanıp sonra berraklaşabilir. Her sıkıntı feraha, her sancı da bir doğuma işarettir. Dostlarının beklemediği kötülükler yaptığın gibi, düşmanlarının ummadığı iyilikler yapmanda da şaşılacak bir şey yoktur. Gaflet halin ne kadar sürdü ki bu işe girişip bu yolu tercih ettin!? Artık yaptığının çirkinliğini ve tercih ettiğinin kötülüğünü görecek şekilde kendine gelmekte şaşılacak bir şey yoktur! Pişman olacağını arzu ederek ve hakkında hüsn-ü zanna karar kılarak, sana vakit tanıma ve meseleyi biraz daha tehir etme noktasında mektubuma bağlı kalacağım. Aslında sana karşı koymak ve seni çekip almak için mazeret beyan etmeye ya da uyarıda bulunmaya da mecbur değilim. Allah dilerse sana doğru yolu gösterecektir. Hakkında hayırlı olana seni götürüp sana doğruyu gösterecektir. Şüphesiz O her şeye kâdir ve niyazları kabul etmeye layık olandır.

İtaatin ortasında iken şimdi onun kıyısında olduğunu iddia etmişsin. Şayet böyleysen her iki hali de görmüş ve her iki tarafı da tecrübe etmişsindir. Allah aşkına, sana sorduğum soruya doğru cevap vermeni istiyorum: Önceki durumun nasıldı, şimdi vardığın yer nasıl? Önceden koyu bir gölgelik, hoş bir meltem, serin bir yel, hoş bir hava, susuzluğu gideren bir su, hafif alçak bir döşek, korunaklı bir sığınak, itibarlı bir yer, sağlam bir kale içerisinde değil miydin? Allah seni helak olmaktan muhafaza eylesin! Korkulardan emin kılın! Zamanın felaketlerinden korusun! Afetlerden uzak kılın! Zilletten sonra aziz olasın! Azlıktan sonra

çoğalsın! Alçaklıktan sonra yücelesin! Zorluktan sonra kolayla çıkasın! Yoksulluktan sonra zengin olasın! Darlıktan sonra genişleyesin! Vilayetler elde edesin! Üzerinde sancaklar dalgalansın! Peşin sıra yiğitler yürüsün! Ümitler sana bağlansın! Malın, mülkün çoğalsın ki insanlar seninle bereket bulsun! Sen yol gösteresin ki gösterilen biri olasın! Minberlerde, meclislerde adın ve namın zikredilsin! Peki, şimdi sen nasıl bir işin içindesin? Sayıp döktüklerinin bedeli nedir? Beyan ettiklerinin karşılığı nedir? Buyruktan çıkmanın, elini itaatten çekip isyan suyuna daldırmanın ne faydasını gördün? Onun gölgesi üzerinden çekilince seni gölgeleyen ne oldu? Ne gölgelendiren, ne de alevli ateşten koruyan üç kola ayrılmış gölge mi?! Evet, de! Böyledir. Zira o, -andolsun ki- tarafsızlığını ve inadını sürdürür, düşmanlık ve nankörlük üzere olursan dünyada en yoğun, ahirette ise en geniş gölgeliğin olur.

Mektubumun bu bölümüne ulaşmışken itaat etmeyi reddettiğin zamanki durumunu bir düşün! Bedenine bir dokun, his veriyor mu? Şahdamarını bir yokla, atıyor mu? Üzerine gelmekte olanı bir araştı, kalbini bulabilecek misin orada? Hızlı bir yok oluş ya da basit bir ölüm hoşuna gidecek mi? Sonra gizli işlerini açıklarıyla, son hallerini de ilkleriyle karşılaştır!

5. Risâlenin Edebî Tahlili

Edebiyat eleştirmenleri nasıl şairleri ve şiirlerini farklı yönleriyle tenkit edip değerlendirmişlerse, nâsirleri ve onların ortaya koydukları eserleri de pek çok açıdan değerlendirmişlerdir. Bir şair yahut bir nâsirin ya da bunların ürünleri olan şiir ve nesrin edebî açıdan sahip olması gereken nitelikleri konusunda görüşlerini ortaya koymuşlardır. Risâle türünün de bu değerlendirme ve tenkit ölçütlerinden bağımsız kalması elbette düşünülemezdi. Nitekim risâle ilminin kurucusu kabul edilen Abdülhamîd b. Yahyâ el-Kâtib bir risâlesinde kendisiyle aynı yolda yürümek isteyenlere yönelik uyarı ve tavsiye niteliğinde şu ifadeleri zikretmiştir: *“Ey kâtipler topluluğu! İlim ve edebiyatın farklı türlerinde birbirinizle yarışın. Dini meselelerde derin bilgi sahibi olun. Öğrenmeye, Allah'ın kitabından ve farzlarından başlayın. Sonra Arapça'da ustalaşın. Zira dilinizi doğrultan odur. Hattınız güzel olsun. Çünkü kitaplarımızın süsü odur. Şiirler rivâyet edin. Garip kelimeleri ve anlamlarını bilin. Araplar'ın ve Acemler'in tarihini de bilin. Çünkü bu, arzuladığınız şeye ulaşmanızda size yardımcı olacaktır...”*⁴⁰

Bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki bir risâlenin edebî açıdan kaliteli addedilebilmesi için her şeyden önce risâle yazarının yukarıda sayılan belli başlı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bu aşamasında, İbnu'l-'Amîd'in edebî kişiliği, dil ve üslubu hakkında örnekleriyle birlikte daha detaylı bilgi edinmek amacıyla, eleştirmenlerin ortaya koyduğu kıstaslar çerçevesinde İbn Bullekâ'ya yazmış olduğu risâle tahlil edilecektir.

⁴⁰ Muhammed Kürd Ali, *Resâilu'l-Bulağâ*, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyyeti'l-Kubrâ, Kahire, 1913, s. 174.

5.1. Risâle Yapısı

İbnu'l-'Amîd'in bu risâlesi siyasi bir meseleye dairdir. Devletine isyan eden bir komutana ordu gönderilmemiş, bunun yerine kalemi güçlü bir vezirin yazdığı risâle ile uyarı yolu tercih edilmiştir. Risâle üç kısımdan müteşekkildir: İlk kısım; "كِتَابِي وَأَنَا مُرْتَجِعٌ بَيْنَ طَمَعِ فَيْكَ وَيَأْسِ مِنْكَ" ikinci kısım; "وَرَعَمْتَ أَتَّكَ فِي طَرْفٍ مِنَ الطَّاعَةِ" son kısım ise "تَأَمَّلْ حَالَكَ وَقَدْ بَلَغْتَ هَذَا الْفَصْلَ مِنْ كِتَابِي فَسْتَنْكِرُهَا" şeklinde başlamaktadır. İlk kısımda İbn Bullekâ'ya nasihatlerde bulunmaktadır. Birbirine zıt durumlar bir arada zikredilerek etkili bir anlatım sergilenmiştir. İbn Bullekâ'nın, isyana kalkışmadan evvel devlet nazarında itibar sahibi ve hizmetleri nedeni ile sevilen biri olduğu vurgulanmıştır. Ancak şu an içerisinde bulunduğu halin, bunun tam tersine bir gaflet ve aymazlık olduğuna dikkat çekilmiştir. İbnu'l-'Amîd bu durum karşısındaki duygu ve düşüncelerini ifade ederken yaşadığı gelgitleri hoş ifadelerle İbn Bullekâ'ya bildirmiş ve onun bu hal ve tavırlarından bir an önce vazgeçmesini telkin etmiştir. İkinci kısımda ise nasihatlerden ziyade tehditler daha yoğun haldedir. İsyân etmeye devam ettiği takdirde hem bu dünyada hem de ahirette cezadan kurtulamayacağı zikredilmiştir. Son bölüm İbn Bullekâ'dan kendisi adına en güzel ve en uygun kararı almasının beklendiği ve tavsiye edildiği kısımdır. Bu kararı alırken de bütün hislerini kullanması özellikle vurgulanmaktadır. Genel hatları bu şekilde olan risâlenin mukaddime ve hâtîme bölümleri ile ilgili de bazı hususlara dikkat çekmek faydalı olacaktır.

Dilciler risâlelerin yapısı ve risâleyi meydana getiren her bir kısmın nasıl olması gerektiği hususunda farklı görüşler serdetmişlerdir. Risâlenin şekline, düzenine, risâlenin konusu ile gönderen ve alan kişinin konumunun uyumlu olmasına büyük önem vermişlerdir.⁴¹ Bu görüşler çerçevesinde İbnu'l-'Amîd'in risâlesinin mukaddime bölümü incelendiğinde ilk dikkat çeken husus söze "كِتَابِي" ifadesi ile başlamasıdır. Aynı ifadeyle başlayan diğer risâleleri de göz önüne alındığında, eğer biriyle aralarındaki yazışma bir süre devam ediyorsa, onun risâlesine bu şekilde başladığı anlaşılmaktadır. Nitekim risâlede geçen "وَرَعَمْتَ أَتَّكَ فِي طَرْفٍ مِنَ الطَّاعَةِ بَعْدَ أَنْ كُنْتَ مُتَوَسِّطَهَا" (İtaatin ortasında iken şimdi onun sınırında olduğunu iddia etmişsin) gibi ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla İbn Bullekâ ile aralarındaki yazışma bir süre devam etmektedir. Ramazan ayına dair kaleme aldığı risâlede⁴² ve yine arkadaşı Ebû Abdullah et-Taberî'ye⁴³ gönderdiği risâlelerinde de benzer durum mülâhaza edilmektedir.

İkinci olarak, risâlenin herhangi bir başlığının olmadığı görülmektedir. Kaynaklarda risâle başlığı ile ilgili olarak eleştirmenlerin işaret ettiği bazı bilgiler yer almaktadır. Buna göre; eğer başlık varsa, iki hususa dikkat edilmesi gerekmektedir. Bunlardan ilki; başlık ve konu arasındaki uygunluk; ikincisi ise başlık ile gönderen ve alan kişinin makam ve mertebesi arasındaki uygunluktur.

⁴¹ Ebû Ali, Nebîl Hâlid Rabâh, *Nakdu'n-nesr fî turâsî'l-'arabi'n-nakdi hattâ nihâyeti'l-'asri'l-Abbâsi*, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-Âmme li'l-Kuttâb, Kahire, 1993, s. 285.

⁴² Söz konusu risâle için bk. Seâlibî, *Yetîmetu'd-dehr*, III, 190.

⁴³ İbnu'l-'Amîd'in bu konuya örnek risâleleri için bk. Husarî, Ebu İshâk İbrahim b. Ali b. Temîm el-Kayravânî, *Zehru'l-âdâb ve semeru'l-elbâb*, Dârul'l-Cil, Beyrut, ty., IV, 1064 vd.

Ancak özellikle muhatabı tehdit ve korkutma amaçlı yazılan pek çok risâlede başlık bulunmaz. Çünkü böyle bir durumda başlıkta yer alabilecek bazı hoş ifadelerin konuya uygun düşmemesi kuvvetle muhtemeldir.⁴⁴ Bu açıdan bakıldığında isyan eden bir komutanı tehdit amaçlı gönderilen bu risâlede başlığın olmaması eleştirilenlerin düşünceleri ile örtüşmektedir.

İbnu'l-'Amîd, risâlesine herhangi bir dua ya da selam ibaresi ile de başlamamıştır. Edebiyat eleştirmenlerine göre bazı risâlelere besmele ve dua ile başlamak uygundur.⁴⁵ Eğer başlangıç güzel ve dikkat çekici olursa yazının geri kalan kısmı için dinleyicinin dikkatini çekebilir. Bu sebeple pek çok kişi hamd ve sena ile yazısına başlar.⁴⁶ İbnu'l-Esîr (ö. 637/1239) ise bazı siyasi risâlelere hamdele ile başlamanın daha uygun olacağı, bunun dışındakilerde bu tarz girişlerin gerekli olmadığı, hatta konu göz önünde bulundurulduğunda bunun kimi zaman uygun da olmadığı görüşündedir.⁴⁷

Risâle yazarının mukaddime bölümünde muhatabına dua etmesi Abbâsi dönemine kadar çok önem verilen ve risâlelerde sıkça görülen bir husus değildir. Ancak bu dönemden itibaren risâle yazarları övgü, saygı ve dua ifadelerini çok sık kullanmaya başlamışlardır.⁴⁸ Bu noktada her risâle muhatabına dua ederek başlamanın kimi zaman uygun olmayacağına dikkat çekmekte fayda vardır. Nitekim İbn Kuteybe, kimilerinin karşı tarafa "Allah senden razı olsun", "Allah ömrünü uzun kılsın" şeklinde dua ederek söze başladıktan sonra, kalan kısımlarda onun işlemiş olduğu günahları ortaya döktüğünü, bu durumun konu ile mukaddime bölümünün uyumsuzluğuna örnek teşkil ettiğini belirtmektedir.⁴⁹ Mukaddime bölümünde esas olan, konuya uygun bir giriş yapmak olduğundan illa ki besmele, hamdele ya da dua ile giriş yapılması beklenmez. Bazen bir ayet, bazen bir hadis bazen birkaç beyit de risâlenin giriş kısmını oluşturabilir.⁵⁰ Bu bilgilerden hareketle İbnu'l-'Amîd'in siyasi içerikli, muhatabı tehdit ve uyarı çerçevesinde kaleme aldığı risâlesine besmele, dua ya da herhangi bir selamlama ifadesi ile başlamaması risâlenin konusu göz önünde bulundurulduğunda yukarıdaki kıstaslara uygun görülmektedir.

Mukaddimededen sonra asıl konuya geçilmiştir. Bu kısımda İbnu'l-'Amîd İbn Bullekâ'nın devlet otoritesine isyan etmesinin affedilemez bir hata olduğuna ve bir an önce bu tavrından vazgeçmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu bölümde genel olarak nasihatler, uyarılar ve tehditler yer almaktadır. Asıl konunun işlendiği bu bölümden sonra hâtime kısmına geçilmiş ve İbn Bullekâ'nın isyan ya da itaatten birine karar vermesi ve bu kararın sonuçlarına da katlanması gerektiği ifade edilmiştir.

⁴⁴ Ebû Ali, *Nakdu'n-nesr*, s. 286.

⁴⁵ Sûlî, Ebûbekr Muhammed b. Yahyâ, *Edebu'l-kuttâb*, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire, h. 1341, s. 36-37.

⁴⁶ 'Askerî, *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, s. 437.

⁴⁷ İbnu'l-Esîr, Nasrullâh b. Muhammed Ziyâuddîn, *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-sâ'ir*, thk. Ahmed el-Hûfî, Bedvî Tibâne, Dâru Nahda, Kâhire, ty., III, 108.

⁴⁸ Ebû Ali, *Nakdu'n-nesr*, s. 285.

⁴⁹ İbn Kuteybe Ebû Abdillâh Muhammed b. Müslim, *Edebu'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâli, Muessesetu'r-Risâle, yy., ty., s. 19.

⁵⁰ Ebû Ali, *Nakdu'n-nesr*, s. 290.

Hâtîme bölümü okuyucunun duyacağı son ifadeler olacaktır. Belki de risâlenin diğer bölümlerinde anlatılanlar unutulacak ama son söylenenler zihinlere kazınacaktır. Bu sebeple, bu bölümde kullanılan ifadelerin dikkat çekici, hoş lafızlardan müteşekkil, akıcı ibareler olması gerekmektedir.⁵¹ Aynı şekilde risâlenin son cümleleri konu ile uyumlu olup hâtîme bölümüne delalet eder nitelikte olmalıdır. Bu bağlamda kâtiplerin hâtîme bölümünde kendilerine has üsluplar geliştirdiği görülmektedir. Kimisi konuya uygun bir ayet ile risâlesine son verirken kimisi de birkaç beyit şiir sunar. Genellikle de “inşallah” lafzı ile risâlelerin bitirildiği görülür. Bunun dışında “hasbunallah” ifadesi ile başlayan ibareler, “lâ havle velâ kuvvete illa billâh” ifadesi ve yine dua ve selam cümleleri de hâtîme bölümünde sıkça görülür.⁵²

İbnu'l-'Amîd hâtîme bölümünde ayet, hadis, şiir gibi yukarıda zikredilen ve risâlelerin hâtîme bölümünde sıkça rastlanan unsurların hiçbirine yer vermemiştir. Bununla birlikte ifadelerin son derece çarpıcı olduğu ve zihinlerde hemen yer edindiği görülmektedir. Özellikle muhataba yöneltilen; “*Bedenine bir dokun, his veriyor mu? Şahdamarını bir yokla, atıyor mu? Üzerine gelmekte olanı bir araştır, kalbini bulabilecek misin orada? Hızlı bir yok oluş ya da basit bir ölüm hoşuna gidecek mi?*” şeklindeki sorularla, tehdidin gerçekliği üst seviyeye çıkarılmıştır. Zira İbnu'l-'Amîd muhatabının risâleyi okuduğundaki ruh halini tahmin etmiş, soruları ile karşı tarafın içerisine düştüğü kötü durumun farkına varmasını sağlamak istemiştir. Bunun yanı sıra itaat ve tövbe etmekten başka bir çaresinin olmadığını da belirtmiştir.

5.2. Dil ve Anlatım

Risâleleri edebî açıdan değerli kılan en önemli husus, yazarın kullandığı dile tam anlamıyla vâkıf olmasıdır. Bu özelliğe sahip olan bir yazar, amacına uygun olarak lafızları seçebilir ve bunları yerli yerinde kullanabilir.⁵³

Risâle yazarlarının, kaynaklarda “*وَحِثِّيَ الْغَرِيبَ*”⁵⁴ diye de isimlendirilen, dilde yaygınlaşmamış garip kelimeleri kullanmaktan kaçınmaları tavsiye edilmektedir. Dolayısıyla ilk dönemlerden, risâlenin yazıldığı döneme kadar dilden dile dolaşan ve garip olarak nitelenmeyen lafızların kullanılması hep hoş karşılanmıştır.⁵⁵ Bu bağlamda İbnu'l-'Amîd'in risâlesi incelendiğinde kullandığı dilin oldukça sade, anlaşılır olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra garîb olarak nitelenebilecek tek bir kelimenin dahi bulunmaması risâlesini değerli kılan diğer bir noktadır.

Sultanlar ya da yöneticilerin fetihler, devlet otoritesine davet, isyana karşı uyarı gibi önemli meselelere dair yazdıkları risâlelerin güzelce tetkik edilmiş olması ve duyan herkesi etkisine alabilecek, doyurucu bilgiler ihtiva etmesi son

⁵¹ İbn Ebi'l-İsba', Abdül'azîm b. el-Vâhid b. Zâfir el-'Advânî, *Tahrîru't-tahbîr fî snâ'ati's-ş-ri ve'n-nesr ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şeref, Lecnetu lhyâit-Türâsi'l-'Arabî, yy., ty., s. 616.

⁵² Ebû Ali, *Nakdu'n-nesr*, s. 291-292.

⁵³ Ebû Ali, *Nakdu'n-nesr*, s. 292.

⁵⁴ İbn Kuteybe, *Edebu'l-kâtib*, s. 17.

⁵⁵ İbnu'l-Esrî, *el-Meselu's-sâir*, I/176.

derece önemlidir. Ancak dua ve teşekkür için yazılan risâlelerde bu durumun tam tersini söylemek mümkündür. Yani övgü ifadelerini fazlaca uzatmak hoş değildir.⁵⁶ Bu risâlenin, ilk gruba dâhil olduğu düşünülürse kısa ve kimi zaman da üstü kapalı ifadeler kullanmak, dolaylı bir anlatım yolunu benimsemek asıl gayeye uygun düşmeyecektir. Bunun farkında olan İbnu'l-'Amîd anlatımında itnâb yolunu tercih etmiş ve anlatmak istediklerini, akılda soru işareti bırakmayacak cümlelerle ifade etmiştir. Örnek vermek gerekirse herkesin hata yapabileceğini önemli olan hatadan vazgeçmek olduğunu anlatırken muhatabının zihnine bu düşüncüyü yerleştirebilmek adına uzun uzadıya şu cümleleri zikreder: *"Akıl gidip sonra gelebilir. Öz kaybolup tekrar dönebilir. Sağduyu gidip sonra gelebilir. Niyet bozulup sonra düzelebilir. Anlayış kaybedilip yeniden bulunabilir. Kişi sarhoş olup sonra ayılabilir. Su bulanıp sonra berraklaşabilir. Her sıkıntı feraha, her sancı da bir doğuma işaretir. Dostlarının beklemediği kötülükler yaptığın gibi, düşmanlarının ummadığı iyilikler yapmanda da şaşılacak bir şey yoktur."* Sonuç olarak İbnu'l-'Amîd'in hassas ve önemli bir siyasi meselede itnâb yolu ile düşüncelerini karşı tarafa daha net ve anlaşılır bir biçimde anlatmak istediği söylenebilir.

Dil ve anlatım hususunda üzerinde durulması gereken diğer önemli bir konu ise; risâle yazarlarının düşüncelerini hayal dünyalarında nasıl şekillendirdikleri ve bunun neticesi olarak yaptıkları tasvirlerdir. Arap Edebiyatı'nda İbnu'l-'Amîd'in de yaşadığı devir olan Abbasîler dönemine gelene dek kâtiplerin, ifadelerinde genellikle yapmacık tavırlardan ve gösterişten uzak durduğu bilinmektedir. Abbasî dönemine geldiğinde risâle konularının farklılaşmasıyla birlikte duygu ve hayal unsurları da zenginleşmeye başlamıştır. Özellikle ihvâniyyât tarzında kaleme alınan risâlelerde canlı, coşkulu, duyguların yoğun olduğu ve farklı hayal unsurlarıyla süslü bir dil ortaya çıkmıştır. Ancak siyasi risâlelerde kimi zaman durgun, donuk, hayal öğelerinden yoksun bir dil görmek mümkündür.⁵⁷ Bu tarz risâlelerin biraz da görev icabı kaleme alındığı göz önünde bulundurulursa, bu durumu doğal karşılamak gerekmektedir. İbnu'l-'Amîd'in siyasi bir konuda yazdığı bu risâlesinde de teşbih, istiâre ve mecaz gibi beyan sanatlarının yoğun olmadığı, bunun yerine başta seci olmak üzere bedi sanatların tercih edilip anlatımın bu şekilde canlı tutulduğu görülmektedir. Bu noktada risâlenin yazılma sebebinin hayallere değil bilakis gerçeğe ve devletin bekası adına önemli bir hususa dayanması göz önünde bulundurulmalıdır.

5.3. Bedî Sanatlar

İbnu'l-'Amîd'in genel üslubu itibari ile üzerinde durulması gereken belki de en önemli husus, bedi sanatların yoğun biçimde risâlelerinde yer almasıdır. Bedi sanatlar içerisinde seci için ise ayrı bir parantez açmak gerekmektedir. Zira seci İbnu'l-'Amîd'in bizzat temsilcisi olarak kabul edildiği bir ekolün de ismidir.

⁵⁶ 'Askerî, *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, s. 157.

⁵⁷ Ebû Ali, *Nakdu'n-nesr*, s. 299.

5.3.1. Seci

Seci İbnu'l-'Amîd'in yaşadığı dönemde ortaya çıkmış bir sanat değildir. Câhiliye döneminden itibaren meseller ve hitâbeler başta olmak üzere bütün nesir türlerinde kullanılan bir sanattır. Hicri IV. asra geldiğinde edebiyatçıların, ifadelerini süslemek ve etkili hale getirmek için en sık başvurduğu sanatlardan biri haline gelmiştir. Özellikle risâle alanında İbnu'l-'Amîd "seci ve bedi sanatlar ekolü"nü temsilcisi kabul edilmiştir.⁵⁸ Bu bakımdan çalışma konusu olan risâlede yer alan seci sanatlarının incelenmesi önem arz etmektedir.

Seci kelimesi sözlükte; kumru, güvercin ve benzeri kuşların belli aralıklarla aynı ses tonunu çıkararak ötmesi, devenin belli fasıllarla tekdüze şekilde inlemesi, iki şeyin doğrulup düzleşmesi, birbirine benzemesi ve kafiyeli söz anlamlarına gelmektedir.⁵⁹ Terim olarak ise; nesirde, fasıla ve birbirine atif veya başka bir yolla bağlanan ifadelerin son kelimelerinin vezin ve söyleniş olarak birbirine benzer yahut birbirinin aynı olmasıdır. Şiirdeki kafiyenin karşılığı nesirde secidir, demek de mümkündür.⁶⁰

Klasik kaynaklar incelendiğinde fasıllar arasında vezin ve son harf uyumu olup olmaması açısından secinin çok farklı adlarla çeşitli türlere ayrıldığı görüldü de ⁶¹ genel özellikleri itibariyle bütün türleri içermesi açısından seciyi mutarraf, murassa', mütevâzî ve mütevâzin olmak üzere dört başlık altında değerlendirmek mümkündür.⁶²

Mutarraf seci; fasılların vezin açısından birbirinden farklı, ancak son harflerinin aynı olmasıdır.⁶³ "مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا" ayetlerinde⁶⁴ "وَقَارًا" ve "أَطْوَارًا" kelimelerindeki seci bunun örneğidir.

Murassa' seci; her iki kısımda da hem vezin hem kafiye olarak birbirinin karşılığı olan lafızların yer alması ve secinin meydana geldiği her iki kısmın da birbiriyle tam bir uyum içerisinde olmasıdır.⁶⁵ "إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفَجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ" ayetleri⁶⁶ de bu seci türüne dair güzel bir örnektir.

⁵⁸ Hicâb, *Belâğatu'l-kuttâb*, s. 164 vd.

⁵⁹ Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdülgâfûr 'Attâr, 4.bs., Dâru'l-'İlm li'l-Melâyi'n, Beyrût, 1987; III, 1228; İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ er-Râzi, *Mu'cemu mekâyisi'l-luğa*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1979; , III, 135; Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im el-Arakûsî, 8.bs., Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2005, s. 727.

⁶⁰ Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, I/480; , II, 302; Hamevî, İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve ğâyetü'l-ereb*, şerh: 'İsam Şakyû, 1.bs., Dâru Mektebeti'l-Hilâl, Beyrût, 2004, II, 411.

⁶¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Matlûb, Ahmed, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâğyye ve tatavvuruha*, 1.bs., Mektebetu Lübnân Nâsirûn, Beyrût, 2007, s. 311 vd.

⁶² Bk. el-Hâşimî, Ahmed, *Cevâhiru'l-belâğâ*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beirut, ty., s. 330-331; Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahât*, s. 311 vd.

⁶³ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğâ*, s. 330; Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahât*, s. 316.

⁶⁴ Nuh 71/13-14.

⁶⁵ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğâ*, s. 331; Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahât*, s. 315.

⁶⁶ İnfîtâr 82/13-14.

Mütevâzî seci; her iki kısmın son kelimesinin vezin ve kafiye bakımından birbirleriyle uyumlu olmasıdır.⁶⁷ “مَوْضُوعَةٌ وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ” ayetlerinde⁶⁸ ve “مَوْضُوعَةٌ” kelimeleri arasındaki seci bunun bir örneğidir.

Mütevâzin seci ise; fasıla sonlarının vezin bakımından uyumlu olup kafiye yani son harf bakımından farklı olmasıdır. “مُتَوَفِّقَةٌ وَرَرَابِيٌّ مُتَوَفِّقَةٌ” ayetlerinde⁶⁹ “مُتَوَفِّقَةٌ” ve “مُتَوَفِّقَةٌ” kelimeleri arasında bu tarzda bir seci bulunmaktadır.

Bu bilgiler çerçevesinde İbnu'l-'Amîd'in risâlesindeki dikkat çeken seci örneklerini şöyle bir tablo halinde vermek mümkündür:

SECİ	İKİNCİ KISIM	BİRİNCİ KISIM
Murassa'	وَمَكَتٌ بِسَالِفِ خِدْمَةٍ	تَدَلُّ بِسَابِقِ حُرْمَةٍ
Mütevâzî	وَيَقْتَضِي مُحَافَظَةَ وَعَيْنَاهُ	أَيْسَرُهُمَا يُوجِبُ رِعَايَةَ
Mütevâzin	وَأَوْخَرَ أُخْرَى عَنْ قَصْدِكَ	أَقْدَمَ رَجُلًا لِيَصْدِمَكَ
Mutarraf	وَأَتَيْتِي نَائِيَةً لِاسْتِيفَانِكَ وَاسْتِصْلَاحِكَ	وَأَبْسَطُ يَدًا لِاصْطِلَامِكَ وَاجْتِيَانِكَ
Murassa'	وَيَعْرُبُ اللَّبُّ نَمَّ يَتُوبُ	فَقَدْ يَعْرُبُ الْعَقْلُ نَمَّ يَتُوبُ
Mutarraf	وَكُلُّ عَمْرَةٍ قَالِي أَنْجِلَاءِ	وَكُلُّ صَيْقَةٍ إِلَى رَحَاءِ
Mutarraf	فَلَا بَدْعَ أَنْ تَأْتِي مِنْ إِحْسَانِكَ بِمَا لَا تَرْتَقِبُهُ أَعْدَاؤُكَ	وَكَمَا أَنَّكَ أَنْتِ مِنْ إِسَاءَتِكَ بِمَا لَمْ تَحْتَسِبْهُ أَوْلِيَاؤُكَ
Murassa'	وَأَرَادِفُهُ مِنْ إِنْذَارِ	أُظَاهِرُهُ مِنْ أَعْدَارِ
Mütevâzî	وَبِالْإِجَابَةِ جَدِيرٌ	عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ
Murassa'	وَحَلَبَتْ شَطْرَهَا	عَرَفَتْ حَالَهَا
Mütevâzî	وَنَسِيمِ عَلِيلِ	فِي ظِلِّ ظَلِيلِ
Mütevâzî	وَمَاءِ رَوِيٍّ	وَهَوَاءِ عَدِيٍّ
Mütevâzî	وَمَكَانٍ مَكِينِ	وَكُنْ كَنِينِ
Mütevâzî	وَكَثُرَتْ بَعْدَ الْقَلَّةِ	عَزَزَتْ بِهِ بَعْدَ الدَّلَّةِ
Mütevâzin	وَأَيْسَرَتْ بَعْدَ الْعُسْرَةِ	وَأَرْتَفَعَتْ بَعْدَ الضَّعْفَةِ
Mütevâzin	وَالْخُلْفُ بِمَا وَصَفَتْ	وَمَا الْعَوْضُ عَمَّا عَدَدَتْ
Mütevâzin	وَنَقَضَتْ مِنْهَا كُنْكَ	أَخْرَجَتْ مِنَ الطَّاعَةِ نَفْسَكَ

⁶⁷ Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa*, s. 331; Matlûb, *Mu'cemu'l-mustalahât*, s. 315.

⁶⁸ Ğâşiye 88/13-14.

⁶⁹ Ğâşiye 88/15-16.

Mütevâzî	لَا ظَلِيلٌ وَلَا يُعْنِي مِنَ اللَّهْبِ	أَظِلُّ ذُو ثَلَاثِ شُعَبٍ
Murassa'	وَوَقَفْتُ عَلَى الْمَشَاقِقِ وَالْجُحُودِ	إِنْ أَقَمْتُ عَلَى الْمَحَايِدَةِ وَالْعُجُودِ
Murassa'	وَأَخِرَ شَأْنِكَ بِأَوْلِهِ	عَايِبَ أَمْرِكَ بِشَاهِدِهِ

Tabloda da görüldüğü gibi secinin dört türünün en güzel örneklerine risâlede rastlamak mümkündür. Özellikle risâlede azımsanmayacak ölçüde yer alan murassa' türündeki seciler risâleye ayrı bir ahenk ve ritim katmaktadır.

Seci edebiyatçılar tarafından vezin ve kafiye dışında uzunluk ve kısalık bakımından da değerlendirilmektedir. Nitekim İbnu'l-Esîr, fasılların uzun veya kısa oluşu bakımından seciyi üç kısma ayırmıştır: Bunlardan ilki “فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ، وَأَمَّا” “السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ” ayetinde⁷⁰ olduğu gibi her iki kısmın da birbirine eşit olmasıdır. İbnu'l-Esîr'e göre nesirde en makbul olan seci türü budur.⁷¹ İbnu'l-'Amîd'in risâlesindeki seciler incelendiğinde hemen tamamının bu tarzda olduğu görülmektedir. Gerek “فَلَا بَدْعَ أَنْ تَأْتِيَ مِنْ إِحْسَانِكَ بِمَا لَا تَرْتَقِبُهُ - أَعْدَاؤُكَ وَكَمَا أَنَّكَ أَتَيْتَ مِنْ إِسَاءَتِكَ بِمَا لَمْ تَحْسِبْهُ أَوْلِيَاؤُكَ” şeklindeki her iki kısmın da uzun olduğu seci örnekleri, gerek de “أُظَاهِرُهُ مِنْ أَعْدَارٍ - وَأَرَادِيهِ مِنْ إِنْذَارٍ” şeklinde her iki kısmın da kısa ve eşit olduğu seci örnekleri bu durumu ortaya koymaktadır. Bunun dışında; ikinci faslın ilkinden daha uzun olduğu seci türü vardır. Her ne kadar eşitlik olmasa da bu seci türünde aradaki uzunluk farkının çok fazla olmaması önemlidir. Son olarak ise; ikinci faslın ilkinden kısa olduğu görülür ki İbnu'l-Esîr bunun seci açısından büyük bir kusur olduğunu ifade etmektedir.⁷² İbnu'l-'Amîd'in, risâlesinde bu tarz seciler ön plana çıkmamaktadır.

5.3.2. Diğer Bedî Sanatlar

İbnu'l-'Amîd seci sanatı ile risâlesinin her bir satırını süslemiş ve aslında secili bir anlatımı benimseyerek döneminin genel karakterini yansıtmıştır. Ancak üzerinde durulması gereken bir diğer husus da risâlede diğer bedi sanatların da yoğun olarak kullanılmış olmasıdır. Öyle ki bu sanatlı anlatım, kimi zaman nesirden ziyade bir şiir okunuyor hissi uyandırmaktadır. Risâleye genel olarak göz atıldığında cinâs, tıbâk ve iktibâs ilk dikkat çeken sanatlardır. Örnekleri ile birlikte kısaca bu sanatların kullanımına değinmek risâlenin üslubunu daha iyi görmek açısından faydalı olacaktır.

Lafızla ilgili bedi sanatlardan biri olan cinâs anlamları farklı, ancak lafızları aynı yahut benzer kelimelerin şiir ve nesirde kullanılması demektir.⁷³ Harflerin durumu, sayısı, sıralanışı ve hareketleri bakımından iki kısma ayrılır. Eğer sayılan tüm bu özellikler bakımından aynı ise “tâm”, bu özelliklerden birinde eksiklik

⁷⁰ Duhâ 93/9-10.

⁷¹ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, I, 233.

⁷² İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, I, 234-235.

⁷³ İbnu'l-Mu'tez, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez-Billâh, *el-Bedî' fi'l-bedî'*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1990, s. 108; 'Askerî, *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, s. 321; Merâğî, Ahmed Mustafâ, *'İlmu'l-Bedî'*, Dâru'l-'Ulûmî'l-'Arabiyye, Beyrut, 1991, s. 109.

varsa “nâkıs” cinâs olarak adlandırılır.⁷⁴ İbnu'l-'Amîd'in bu risâlesinde tâm cinâs örneği olmasa da nâkıs cinâsa dair pek çok örnek yer almaktadır. Bunlardan bazıları şu şekildedir:

بَسَاطِي - بِسَالِفٍ	يَعْرَبُ - يَعْرَبُ -	- يَصْفُو يَصْفُو	ظَلٌّ - ظَلِيلٌ
- بَلِيلٌ عَلِيلٌ	وَطِيٌّ رَوِيٌّ -	كَنَّ - كَنِينٌ	مَكَانٌ - مَكِينٌ
حَصْنٌ - حَصِينٌ	الدَّلَّةُ - الدَّلَّةُ	العَاجِلَةُ - العَاجِلَةُ	مُرِيحٌ - سَرِيحٌ

Nakıs cinâsa dair bu örneklerden sonra risâlede üzerinde durulması gereken ikinci sanat tıbâktır.

Anlamla ilgili bedi sanatlardan biri olan tıbâk, mana olarak zıt olan iki kelimenin şiir ve nesirde birlikte zikredilmesine denir.⁷⁵ Bu sanatta “varlıklar zıtlarıyla anlaşılır” genel kabulüne göre, zıt anlamlı kelimeleri bir arada kullanarak sözü daha açık ve etkili bir biçimde ifade etmek amaçlanır.⁷⁶ İbnu'l-'Amîd bu sanata dair çok sayıda örneğe risâlesinde yer vermiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

طَمَعٌ - يَأْسٌ	أَقْدَمٌ - أَوْخَرٌ	يُسُدُّ - يَصْلُحُ	يَكْدُرُ - يَصْفُو
Ümit-ümitsizlik	Öne almak-ertelemek	Bozulmak-düzelmek	Bulanmak-berraklaşmak
إِقْبَالٌ - إِعْرَاضٌ	يَذْهَبُ - يَعُودُ	يَسْكُرُ - يَصْحُو	صَيِّقَةٌ - رَحَاءٌ
Yönelmek-yüz çevirmek	Gitmek-dönmek	Sarhoş olmak-ayılmak	Darlık-bolluk

İbnu'l-'Amîd duygu ve düşüncelerini zıt anlamlı kelimelerle ifade etme yönteminin yanı sıra müterâdif kelimeleri de sıklıkla kullanarak hoş bir üslup sergilemektedir. Nitekim risâle incelendiğinde aşağıda verilen kelimelerin bu duruma örnek teşkil ettiği görülmektedir:

يُوجِبُ - يُقْتَضِي	اضْطِلَامٌ - اجْتِنَاحٌ	الْعَقْلُ - اللَّبُّ	صَيِّقَةٌ - عَمْرَةٌ
Gerektirmek	Kökünü kazımak	Akıl	Darlık
يُحِبُّ - يَمْحَقُ	قَبِيحٌ - سَوْءٌ	مُحْتَسِبٌ - تَرْتَقِبُ	المُطَاوَلَةُ - المَطَاوَلَةُ
Boşa çıkarmak	Kötülük, çirkinlik	Beklemek, ummak	Oyalama, vakit geçirme

Bedi sanatlarla ilgili olarak üzerinde durulacak son sanat ise iktibâstır. Sözlükte bir ateş parçasından kor almak, birinden faydalanmak anlamına gelen⁷⁷ iktibâs kelimesi bir terim olarak Kur'ân-ı Kerîm ya da hadislere ait bir ifadenin kaynak gösterilmeksizin şiir yahut nesirde cümle içerisine dâhil edilmesidir. Ayet

⁷⁴ Hamevî, *Hizânetu'l-edeb*, I/74; Merâğî, 'İlmu'l-Bedî', s. 114; 'Askerî, *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, s. 321; İbn Raşîk, Ebû Ali el-Hasen el-Kayravânî el-Ezdî, *el-'Umde fî Mehâsini's-şi'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamîd, 5.bs., Dârü'l-Cil, 1981, I, 321.

⁷⁵ 'Askerî, *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, s. 307; İbn Raşîk, *el-'Umde*, II, 5.

⁷⁶ İbrahim Fidan, *Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden İbnu'n-Nâkib el-Huseynî ve Şiirleri*, 1.bs., Gece Kitaplığı, Ankara, 2016, s. 286.

⁷⁷ Râzî Zeynuddîn Ebû 'Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, 5.bs., el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, 1999, s. 246; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, 167.

ve hadislerdeki ifadeler kimi zaman, olduğu şekliyle alıntı yapılırken kimi zaman şair ya da nâsir vezin ve kafiye icabı bazı küçük tasarruflarda bulunabilmektedir.⁷⁸ Ancak ayet ve hadis lafızlarının vezin ve kafiye koruma kaygısı ile dahi olsa değiştirilmemesi gerektiğini savunan dilciler de vardır.⁷⁹ İbnu'l-'Amîd'in risâlesinde bir kaç ayetten iktibâsta bulunduğu görülmektedir. İktibâsta bulunulan ilk kısım şöyledir:

وَمَا الَّذِي أَظَلَّكَ بَعْدَ أَنْجَسَارِ ظِلِّهَا عَنْكَ؟ أَظَلَّ دُو ثَلَاثِ شُعْبٍ لَا ظَلِيلَ وَلَا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ؟

“...Onun gölgesi üzerinden çekilince seni gölgeleyen ne oldu? Ne gölgelendiren ne de alevli ateşten koruyan üç kola ayrılmış gölge mi?!”

Buradaki ilk iktibâs “انظِّقُوا إِلَى ظِلِّ ذِي ثَلَاثِ شُعْبٍ” şeklindeki Murselât suresinin 30. ayetindedir. Görüldüğü gibi “ظِلُّ دُو ثَلَاثِ شُعْبٍ” şeklinde yapılan iktibâsta lafızlarda herhangi bir değişikliğe gidilmemiş yalnızca irab değişikliği olmuştur. İkinci iktibâs ise aynı surenin “لَا ظَلِيلَ وَلَا يُغْنِي مِنَ اللَّهَبِ” şeklindeki bir sonraki ayetinden olup burada da lafızlarda bir değişiklik yapılmamış sadece irab gereği olarak hareket değişikliği olmuştur.

Bunun dışında “إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” ifadesinin de Kur'an'dan iktibâs olduğu açıkça bellidir ki pek çok ayette lafız aynen bu şekildedir.⁸⁰

Sonuç

İbnu'l-'Amîd, edebî bir tür olarak, Emevîler döneminde Abdülhamîd b. Yahyâ el-Kâtib'le birlikte teşekkül eden risâle alanında yetmiş en önemli edebiyatçılardan biridir. Babasının da desteğiyle nesir ve şiir alanında kendini yetiştirmiş, bu alanlara dair pek çok meselede söz sahibi olmuştur. Fars asıllı olmasına rağmen Arap Dili alanındaki yeteneği sayesinde özellikle nesir alanında döneminin imamı kabul edilmiştir. Hatta kendisine “İkinci Câhız” diyenler dahi olmuştur.

Edebiyatçı kişiliğinin yanı sıra bir devlet adamı da olan İbnu'l-'Amîd, Buveyhî Emiri Ruknuddavle'nin vezirliğini yapmıştır. Rey'de görev yaptığı sarayı bir edebiyat merkezi haline getirmiş ve pek çok edebiyatçının yetişmesinde rol oynamıştır. Bu bağlamda o dönemde devlet erkânı ve edebiyat arasındaki bağın kuvvetli olduğu söylenmelidir. Bu durum edebiyatı dolaylı olarak devlet kademelerinde yükselme adına bir araç haline de getirmiştir. Bunun yanı sıra farklı siyasi meselelerin çözümünde, bu yöneticilerin edebî birikiminden de faydalanılmıştır. Bunun en güzel örneği İbnu'l-'Amîd'in İbn Bullekâ'ya yazdığı risâledir.

Devletine isyan eden bir komutan olan İbn Bullekâ'nın üzerine bir ordu göndermek yerine, bir risâle yazmayı tercih etmesi ve bunun neticesinde de İbn

⁷⁸ Abdulhâdi Fukeykî, *el-İktibâs mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1.bs., Dâru'n-Nemîr, Dimaşk, ty., s. 12.

⁷⁹ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, I, 13.

⁸⁰ Bk. Fussilet 41/39; Ahkâf 46/33.

Bullekâ'nın isyan etmekten vazgeçmesi, İbnu'l-'Amîd'in ne kadar güçlü ve etkili bir dile sahip olduğunu göstermektedir.

Söz konusu risâle, edebî anlamda da farklı özelliklere sahip olup, bu anlamda pek çok edebiyatçıyı etkilemiştir. Bu bağlamda öne çıkan bazı hususlar şunlardır:

Risâlede herhangi bir başlık kullanılmamış, mukaddime bölümünde dua ve selamlama ifadelerine yer verilmemiştir. Aynı şekilde hâtime bölümünde de Abbasi dönemi risâlelerinin genel üslubundan farklı olarak, dua ya da selamlama ibareleri kullanılmamıştır. Risâlenin konusu bunu gerekli kıldığından, bu hususun bir kusur olarak kabul edilmemesi, bilakis mukaddime ve hâtime bölümlerinin konuyla son derece uyumlu olduğu değerlendirilmesinin yapılması gerekmektedir.

Hicri IV. asırda pek çok edebiyatçının, eserlerini süslemek ve etkili hale getirmek adına başvurdukları en önemli sanatlardan biri olan seci, İbnu'l-'Amîd'in risâlesinde de en çok dikkat çeken sanattır. Nitekim kaynaklarda vezin, harf uyumu, uzunluk ve kısalık bakımından türlere ayrılan seci sanatının en güzel örnekleri bu risâlede yoğun olarak yer almıştır.

Seci dışındaki bedi sanatlar da İbnu'l-'Amîd'in ifadelerinde azımsanmayacak ölçüde yer almıştır. Bu anlamda cinâs, tıbâk ve iktibâs öne çıkmaktadır.

Sonuç olarak; garip kelimelerden uzak, akıcı ve anlaşılır anlatımı ve bunun yanı sıra gerek seci gerek de diğer bedi sanatları başarılı şekilde kullanması, İbnu'l-'Amîd'in, risâle alanındaki en önemli isimlerden biri olarak kabul edilmesini sağlamış, ayrıca onu seci ve bedi sanatlar ekolünün temsilcisi konumuna getirmiştir.

Kaynakça

- 'Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. 'Abdillâh b. Sehl b. Sa'îd b. Yahyâ, *Kitâbu's-sinâ'ateyn*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Ebu'l-Fadl İbrâhîm, el-Mektebetü'l-Unsuriyye, Beyrût, H. 1419.
- Aydın, Cengiz-Aydın, Güleser, "Batlamyus", *DİA*, İstanbul, 1992, V/196-199.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulğafûr 'Attâr, 4.bs., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1987.
- Çubukçu, Asri, "Eksem b. Sayfî, *DİA*, İstanbul, 1994, X/550-551.
- Dakkâk, Ömer, *Melâmihu'n-nesri'l-'Abbâsî*, Dâru's-Şarki'l-'Arabî, Beyrut, ty.
- Dayf, Şevki, Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî el-'Asru'l-'Abbâsî el-evvel, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 1966.
- , *el-Fennu ve mezâhibuh fi'n-nesri'l-'arabî*, 13.bs., Dâru'l-Meârif, Kahire, ty.
- , Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî el-'Asru'l-Câhlî, Dâru'l-Me'ârif, Kahire, 2003.
- Durmuş, İsmail, "Mektup", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/13-14.
- Ebû Ali, Nebîl Hâlid Rabâh, *Nakdu'n-nesr fi turâsî'l-'arabî'n-nakdî hattâ nihâyeti'l-'asri'l-'Abbâsî*, el-Hey'etu'l-Mısriyyetu'l-'Âmme li'l-Kuttâb, Kahire, 1993.
- Er, Rahmi, "Risâle", *DİA*, İstanbul, 2008, XXXV/112-113.
- Ferrûh, Ömer, *Târîhu'l-edebî'l-'arabî el-a'suru'l-'Abbâsiyye*, 4.bs., Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 1981.
- Fidan, İbrahim, Osmanlı Dönemi Arap Şairlerinden İbnu'n-Nâkîb el-Huseynî ve Şiirleri, 1.bs., Gece Kitaplığı, Ankara, 2016.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb, *el-Kâmûsu'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im el-Arakûsî, 8.bs., Müessesetü'r-Risâle, Beyrût, 2005.
- Fukeykî, Abdulhâdî, *el-İktibâs mine'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1.bs., Dâru'n-Nemîr, Dimaşk, ty.
- Güner, Ahmet, "Ebû'l-Fazl İbnü'l-Amîd", *DİA*, İstanbul, 1999, XX/485-486.
- Hâdî, Salâhuddîn, *el-Edeb fi 'asri'n-Nubuvve ve'r-Râşidîn*, 2.bs., Mektebetü'l-Hâncî, Kahire, 1987.
- Hafâcî, Muhammed 'Abdulmun'im, *el-Hayâtu'l-edebîyye ba'de zuhûri'l-İslâm*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1990.
- Hamevî, İbn Hicce, *Hizânetü'l-edeb ve ğâyetu'l-ereb*, şerh: 'İsam Şakyû, 1.bs., Dâru Mektebeti'l-Hilâl, Beyrût, 2004.
- Hâsimî, Ahmed, *Cevâhiru'l-belâĝa*, el-Mektebetü'l-'Asriyye, Beyrut, ty.

- Hicâb, Muhammed Nebîh, *Belâġatu'l-kuttâb fi'l-'asri'l-'Abbâsi*, 2.bs., Mektebetu't-Tâlib el-Câmi'i, Mekke, 1986.
- Husari, Ebu İshâk İbrahim b. Ali b. Temîm el-Kayravânî, *Zehru'l-âdâb ve semeru'l-elbâb*, Dârul'l-Cil, Beyrut, ty.
- İbn Ebi'l-İsba', Abdülazîm b. el-Vâhid b. Zâfir el-'Advânî, *Tahrîru't-tahbîr fi sinâ'ati's-şî'ri ve'n-nesr ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şeref, Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, yy., ty.
- İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ er-Râzî, *Mu'cemu mekâyisi'l-luġa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârun, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1979.
- İbn Hallikân, Ebû'l-'Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 1.bs., thk. İhsan Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut, 1994.
- İbn Kuteybe Ebû Abdillâh Muhammed b. Müslim, *Edebu'l-kâtib*, thk. Muhammed ed-Dâli, Muessesetu'r-Risâle, yy., ty.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut, h. 1414.
- İbn Raşîk, Ebû Ali el-Hasen el-Kayravânî el-Ezdî, *el-'Umde fi mehâsini's-şî'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Muhiddin Abdülhamîd, 5.bs., Dâru'l-Cil, 1981.
- İbnu'l-Esîr, Nasrullâh b. Muhammed Ziyâuddîn, *el-Meselû's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*, thk. Ahmed el-Hûfî, Bedvî Tibâne, Dâru Nahda, Kâhire, ty.
- İbnu'l-Mu'tez, Ebu'l-'Abbâs Abdullah b. Muhammed el-Mu'tez-Billâh, *el-Bed'i fi'l-bed'i*, Dâru'l-Cil, Beyrut, 1990.
- İskenderî, Ahmed Mustafâ 'Înânî, *el-Vasîf fi'l-edebi'l-'Arabî ve târihih*, 1.bs., Matba'atu'l- Me'ârif, Kahire, ty.
- Kalkaşendî, Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhu'l-a'sâ fi sinâ'ati'l-inşâ*, Dâru'l-Kütubi'l-'İlmiyye, Beyrût, ty.
- Matlûb, Ahmed, *Mu'cemu'l-mustalahâti'l-belâġiyye ve tatavvuruha*, 1.bs., Mektebetu Lübnân Nâşirûn, Beyrût, 2007.
- Merâġî, Ahmed Mustafâ, *'İlmu'l-Bed'i*, Dâru'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye, Beyrut, 1991.
- Miskeveyh, Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb, *Tecâribu'l-umem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, 2.bs., Tahran, 2000.
- Muhammed Kürd Ali, *Resâilu'l-buleġâ*, 2.bs., Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyyeti'l-Kubrâ, Kahire, 1913.
- Mutenebbî, Ebu't-Tayyib Ahmed b. el-Huseyn, *Dîvân*, Dâru Beyrut, Beyrut, 1983.
- Nassâr, Huseyn, *Neş'etu'l-kitâbeti'l-fenniyye fi'l-edebi'l-'Arabî*, 1.bs., Mektebetu's-Sekâfe, Kahire, 2002.
- Râzî, Zeynuddîn Ebû 'Abdillâh b. Muhammed b. Ebî Bekr, *Muhtârû's-Sihâh*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, 5.bs., el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrût, 1999.
- Seâlibî, Ebû Mansûr Abdilmelik b. Muhammed b. İsmâil, *Yetîmetu'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'asr*, thk. Mufîd Muhammed Kamhiyye, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1983.
- Sûlî, Ebûbekr Muhammed b. Yahyâ, *Edebu'l-kuttâb*, el-Matbaatu's-Selefiyye, Kahire, H. 1341.
- Tâhâ Huseyn, *el-Edebu'l-câhilî*, 2.bs., Matba'atu Fârûk, Kahire, 1933.
- Zehebî, Şemsuddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Siyer-u a'lâmi'n-nubelâ*, Dâru'l-Hadîs, Kahire, 2006.
- Zeki Mubârek, *en-Nesru'l-fennî fi'l-karni'r-râbi'*, Muessetu Hindâvî, Kahire, 2012.
- Zeyyât, Ahmed Hasen, *Târîhu'l-edebi'l-'Arabî*, Dâr-u Nahdati Mısır, Kahire, ty.